

УДК: 94(477.4) + 371.6

© Олена Прищепя (Рівне)

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ У ФОРМУВАННІ ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ПОВІТОВИХ МІСТ І МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті автор окреслює механізм формування освітньо-культурного середовища малих та середніх міських поселень Правобережної України доби Російської імперії. З'ясовується місце навчальних закладів у цьому процесі. Простежуються напрями поширення знань серед міського соціуму.

Ключові слова: освітньо-культурне середовище, повітове місто, містечко, Правобережна Україна, навчальні заклади, книга, культурно-просвітницька діяльність.

Прищепя Е.

Учебные заведения в формировании образовательно-культурной среды уездных городов и местечек Правобережной Украины (конец XVIII – начало XX ст.)

В статье автор излагает проблему механизма формирования образовательно-культурной среды малых и средних городских поселений Правобережной Украины периода Российской империи. Определяется место учебных заведений в этом процессе. Прослеживаются направления распространения знаний среди городского социума.

Ключевые слова: образовательно-культурная среда, уездный город, местечко, Правобережная Украина, учебные заведения, книга, культурно-просветительская работа.

Pryshchepa O.

Educational establishments in the formation of the educational and cultural environment of county (povitovi) cities and towns of the Right-Bank Ukraine (the end of the 18th-beginning of the 20th cc.)

In this article the author outlines the formation mechanism of the educational and cultural environment in small and middle-residential settlements on the Right-Bank Ukraine during the Russian Empire epoch. The article investigates the role of educational establishments in this process and the directions of disseminating the knowledge among the urban society.

Key words: educational and cultural environment, county (povitove) city, town, Right-Bank Ukraine, educational establishments, a book, cultural-enlightening activity.

В сучасній українській історичній урбаністиці намітилися нові підходи до вивчення такого складного соціального організму, як місто. На відміну від найбільш поширеної схеми вивчення природи міст через характеристику їхніх функцій і, таким чином, розгляду міста як багатофункціонального організму, поступово утверджується думка про поєднання його розгляду як системи із властивими їй відповідними функціями та аналізом міського соціального й культурного середовища¹.

У територіальних межах Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., а саме трьох українських губерній Російської імперії – Київської, Волинської та Подільської – спробуємо з'ясувати місце навчальних закладів у формуванні освітньо-культурного середовища міських поселень. До них, як відомо, належали усі адміністративні центри (три губернських міста – Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський), 33 повітових та 5 заштатних міст, а також 378 містечок. І хоча містечка так і не набули офіційного статусу міст (за винятком Здолбунова у Волинській губернії та Жмеринки у Подільській), значна їх кількість на рубежі ХІХ–ХХ ст. ні зовнішнім виглядом, ні наповнюваністю різних сфер міського повсякдення не поступалася багатьом повітовим містам. Водночас губернські центри поміж іншими міськими поселеннями (насамперед це стосується Києва) наприкінці розглядуваного періоду вирізнялися вже значно ширшою багатогранністю міського життя.

Що, на нашу думку, треба розуміти під освітньо-культурним середовищем міських поселень? Освітньо-культурне середовище вбачається у множинності проявів людської взаємодії у сфері розумового і духовного спілкування, в основі якого лежить потреба (потяг) до знань. Це те, що об'єднує між собою різні етнічні прошарки міського населення із різними традиційними культурними уподобаннями, відмінним соціальним статусом тощо. Адже національний складовий міст Правобережної України, як і в попередній історичний період, залишалася бути притаманною поліетнічність².

Сучасні російські науковці як при розгляді у широкому аспекті розвитку Росії імперської доби, так і в контексті міської проблематики цього ж періоду послуговуються терміном “суспільно-культурне середовище” (“общественно-культурная среда”), яким окреслюється соціальний простір, у якому функціонує культура. Як відомо, місто забезпечує велику різноманітність та інтеграцію людської діяльності, яка передбачає наявність певного культурного простору, у межах якого реалізуються ці зв'язки. І хоча специфічний культурний вимір властивий людській діяльності в будь-якій сфері людського буття – економічній, політичній і правовій, сфері дозвілля і побуту тощо, насамперед нас цікавить людська взаємодія у сфері інтелектуально-духовного життя міст. Результатом такої соціальної взаємодії виступає формування освіченого прошарку міського соціуму, здатного до поширення культурних новацій.

У баченні сучасними російськими дослідниками культурного простору міст на теренах Російської імперії ХІХ століття, його формують такі основні соціокультурні елементи, як мережа навчальних закладів,

культурно-просвітницькі установи. Засобом поширення знань можуть виступати такі складові культурно-інформаційної комунікації, як бібліотеки, театри, музеї, картинні галереї, виставкова діяльність, наявність друкарень та їхньої продукції, мережа книжкової торгівлі, передплата газети, журнали тощо³.

Коли і як саме почав формуватися освітньо-культурний простір у повітових містах і містечках Правобережної України, яка наприкінці XVIII ст. в результаті другого і третього поділів Речі Посполитої опинилася у складі Російської імперії? Відомо, що і на початку XX ст. за чисельністю жителів міські поселення цього регіону продовжували залишатися переважно малими (до 20 тисяч мешканців) або середніми (30–40 тисяч населення). На відміну від губернських міст, більшість із вищеперерахованих соціокультурних елементів у таких міських поселеннях або взагалі була відсутньою, або лише починала формуватися. І саме навчальні заклади виступили тут на провідних ролях у формуванні освітньо-культурного середовища. Адже, окрім основного свого призначення – надання відповідного рівня знань (початкового чи середнього) все більшій частині міського населення, школи одночасно виступали і у ролі культурно-просвітницької установи, і елементу культурно-інформаційної комунікації як засобу поширення знань на значне коло мешканців міст через діяльність шкільної бібліотеки, власного книжкового магазину, організацію культурного дозвілля учнів тощо. Вже наприкінці досліджуваного періоду саме навчальним закладам (принаймні у пореформену добу), на нашу думку, випало стати тими вогнищами освітньо-культурного життя, які були здатні об'єднати навколо себе все ширші прошарки міського населення.

Звичайно, треба мати на увазі, що до появи перших навчальних закладів у містах та містечках Правобережної України, та й у подальшому, вагому роль у духовній людській взаємодії відігравали храми, об'єднуючи навколо себе різні релігійні громади. Осередками культурного життя виступали й поодинокі магнатські садиби, розміщені у містах – вотчинних володіннях їхніх власників.

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія, як відомо, на теренах Правобережної України отримала від Речі Посполитої вже сформовану мережу релігійних шкіл, а також навчальних закладів, які вже мали академічний (світський) характер⁴. У подальшому завдяки зусиллям Т. Чацького, візитатора навчальних закладів трьох правобережних губерній, домінування польської мови й культури поширилося й на ті школи, які були створені тут упродовж першої третини XIX ст. На початку XIX ст. із близько двох десятків польських шкіл (як вищих за початковий рівень, так і середнього типу) найбільше існувало у повітових містах та містечках Волинської губернії: Луцьку, Кременці, Житомирі, Межиричах (Корецьких), Дубровиці, Олиці, Овручі, Володимирі, Любарі, Бердичеві⁵. При цьому намір відкрити у кожному адміністративному центрі повіту повітове училище, як спочатку планувалося російськими можновладцями за доби Олександра I, так і не був реалізований⁶. Натомість особливий статус був закріплений за Кременецькою гімназією (з 1818 р. – ліцеєм), завдячуючи якій це місто упродовж першої третини XIX ст. претендувало на центр культурного життя Волині⁷.

За підрахунками Д. Бовуа, до 1818 р. в окремо взятих польських навчальних закладах досліджуваного регіону навчалася від 100 до 600 учнів, а загалом їхня чисельність складала близько 4700 осіб⁸. Якщо до цієї цифри долучити ще й доволі чисельний учительський загін (не менше третини від 500–600 усіх учителів, які викладали у Віленському навчальному окрузі), то можна говорити про початок формування поки що в окремо взятих міських поселеннях Правобережної України освіченого прошарку міського соціуму.

Оскільки упродовж зазначеного періоду освітні заклади у міських поселеннях Правобережної України розвивалися у польській культурній традиції, учительсько-учнівський загаль, який був задіяний у формуванні освітньо-культурного середовища міських поселень, належав майже винятково до польської шляхти (магнатів-землевласників або дрібної чиншової шляхти)⁹.

Після поразки Листопадового повстання 1831 р. ліквідувати монополію на культурне домінування польської шляхти мали у першу чергу середні навчальні заклади – гімназії. І хоча ідея про всестановий характер освіти в останній період правління Олександра I та його наступника Миколи I вже не розглядалася (вважалася не на часі), середні навчальні заклади, виконуючи важливу роль у процесі зросійщення, забезпечували певний рівень соціалізації усього представництва міського населення. Це стосувалося і перших російських гімназій, які були відкриті у Києві (1810 р.), Вінниці (1814 р., з 1832 р. переведена до Білої Церкви), Житомирі (1832 р.), Луцьку (1832 р., у 1834 р. переведена до Клевані, а з 1839 р. вже функціонувала у Рівному), містечку Немирові Подільської губернії (1838 р.)¹⁰, і тих, які засновувалися пізніше.

Наведемо приклади. У Клеванській (Луцькій) чоловічій гімназії 1837 року майже 97 % від загальної чисельності учнів (412 осіб) були вихідцями із дворянських родин (399 осіб), і лише 12 осіб: за походженням належали до міщан (двоє), духовного стану і однодворців (двоє), вільновідпущених селян (один), а 7 осіб мали іноземне походження¹¹. 1858 року у цьому ж навчальному закладі, який перевели до Рівного, в учнівському загалі поміж 318 осіб вихідці із дворянського стану продовжували домінувати. Разом із дільними чиновниками таких нараховувалося 276 осіб (86 %). Водночас фіксується ріст чисельності вихідців із купецького стану та різних податних станів (таких вже нараховувалося 38)¹². А в 1914 р. у Рівненському реальному училищі (саме так на той час називався цей навчальний заклад) із 227 учнів лише 38 % були

дітьми дворян і чиновників, 30 % складали вихідці із селян, 26 % – міщан, 30 % – духовного стану, 1,3 % – почесних громадян, 1,7 % – іноземців¹³.

Завдяючи реформуванню усіх сторін життя, яке розпочалося у 60–70-х рр. XIX ст., усе більша частина міського населення покладала великі надії здобути добру освіту, пов'язуючи із нею набуття ґрунтовних знань, нових культурних навичок – таких необхідних у професійному та повсякденному житті. Саме тому мережа навчальних закладів у цей час починає зростати. Найбільш прискорені темпи цього процесу спостерігаються наприкінці XIX – на початку XX ст. Безперечно, чим більше у повітових містах та містечках відкривалося закладів освіти різних рівнів, типів і форм власності, тим більш всеохоплююче вони могли впливати на формування освітньо-культурного середовища міських осередків життя. Проте консолідуюча роль у цьому процесі середніх навчальних закладів зберігалася. Тут треба мати на увазі й доволі високий інтелектуальний потенціал їх викладацько-учнівського загалу, й пріоритетне ставлення самої держави до цієї ланки освіти, яке вона демонструвала принаймні до кінця XIX ст.

За даними опублікованого звіту попечителя Київського навчального округу про стан підпорядкованих йому навчальних закладів 1911 року, у повітових містах та містечках трьох губерній Правобережної України на той час вже нараховувалося 18 чоловічих, 29 жіночих гімназій, 4 реальних училища, 2 учительські семінарії, 5 педагогічних курсів для підготовки учителів початкових училищ¹⁴.

На початку XX ст. все більше городян прагнуть дати своїм дітям бодай ґрунтовну початкову освіту, “ледве зводячи кінці з кінцями, живучи самі впроголодь” (як нерідко характеризували батьки труднощі, які доводилося при цьому долати)¹⁵. Зацікавлена була й держава мати якомога більше освічених громадян. Саме тому був визначений курс на впровадження всезагальної початкової освіти, відкриття все більшої кількості початкових міських шкіл. Та все ж задовольнити потреби усіх бажаючих здобути початкову освіту не вдалося.

Із 25 чотирикласних міських училищ Київської, Подільської та Волинської губерній у 1911 р. переважна більшість (19) функціонувала у повітових містах та містечках. Найбільше містечок, де були відкриті такі початкові школи, розташовувалося у Київській губернії¹⁶. Водночас, як зазначалося у вже згаданому звіті, “освітні потреби населення, яке складалося переважно із міщанського та селянського стану, у значній мірі задовольнялися у кожному повітовому місті Південно-Західного краю двокласними міськими училищами (з жіночими при них відділеннями)”¹⁷. А таких у 1911 р. у трьох губерніях Правобережної України нараховувалося 89. Двокласні міські училища функціонували не лише у всіх повітових містах, а й у позаштатному місті Барі Подільської губернії, а також при станціях Південно-Західної залізниці Казатин, Ковель і Здолбунів¹⁸.

Окрім учнів та учителів, кого ще “притягувала” до себе міська школа, формуючи навколо себе освітньо-культурний простір? Починаючи з першої третини XIX ст. важливу роль в життєдіяльності шкіл відігравав інститут почесних попечителів¹⁹. На початку XX ст. попечительські ради існували навіть при окремих початкових міських школах й були покликані налагоджувати зв'язки навчальних закладів із міською громадою та установами, зацікавленими у розвитку шкільної справи²⁰. Відповідно до статуту реальних училищ від 15 травня 1872 р., такі інституції при них формувалися із найбільш впливових у місті чи то із навколишньої округи осіб, здатних результативно фінансово й матеріально допомагати як самим навчальним закладам, так і найбільш потребуючим учням. Кращим учням могла надаватися допомога для продовження навчання у вищих навчальних закладах. Окрім того, ці органи могли сприяти організації культурного дозвілля учнів, зокрема, екскурсійної діяльності²¹.

Варто згадати й про залучення на початку XX ст. до культурного дозвілля учнів, і загалом до шкільного життя дітей їхніх батьків. Відповідно до завдань, сформульованих державою перед школою, навчальні заклади повинні не лише навчати, а й виховувати своїх підопічних, саме тому тісніші контакти школи з батьками могли стати запорукою успіхів у цій справі²². Присутність батьків на різних шкільних урочистостях та позашкільних заходах не лише дозволялася, а й навіть заохочувалася. Звертаючись 6 лютого 1910 р. до попечителя Київського навчального округу за офіційним дозволом про влаштування в приміщенні школи літературно-музично-вокального вечора із танцями для учениць, начальник Черкаської жіночої гімназії вказував і на коло запрошуваних осіб: батьки та почесні гості²³. Директор Жмеринської чоловічої гімназії у офіційному зверненні до ротмістра станції Жмеринка 10 квітня 1909 р. прохав дозволити провести літературний вечір за участі учнівсько-вчительського колективу, присвячений пам'яті російського письменника М. В. Гоголя у місцевому залізничному театрі. При цьому у глядацькій залі очікували залізничних службовців та їхніх дітей-гімназистів, для них усіх вхід мав бути безкоштовним²⁴.

У циркулярі попечителя Київського навчального округу від 2 серпня 1900 р. йшла мова про заходи стосовно духовного і фізичного розвитку учнів під час літніх канікул і про бажану участь їхніх батьків у спільних зі шкільним колективом прогулянках за місто, більш дальніх подорожах: “добре було б, якби сім'ї службовців і рідні деяких учнів також брали участь у прогулянках”²⁵. Подібні позашкільні заходи могли поєднуватися із рухливими іграми, хоровим співом, музикою тощо.

Згідно із циркуляром міністра народної освіти від 25 листопада 1905 р., при кожному середньому навчальному закладі дозволялося створювати загальношкільні батьківські комітети, і навіть по окремих класах²⁶. Відповідно до положення про батьківські комітети, його голова міг брати участь у засіданнях педагогічної ради і господарського комітету шкіл, а також у створених при окремих школах спеціальних комісіях, які займалися організацією дозвілля учнів у позаурочний час²⁷. Варто зазначити, що хоча на практиці діяльність батьківських комітетів не завжди була результативною, або ж вони так і не були створені, в окремих міських навчальних закладах Правобережної України батькам таки вдалося розгорнути активну діяльність. Зокрема, у Проскурівському реальному училищі у 1911 р. з метою надання матеріальної допомоги найбіднішим учням батьківський комітет займався організацією благодійного спектаклю²⁸. У квітні 1912 р. цей же комітет організував у місцевому театрі вокально-музично-танцювальний вечір за участі учнівського хору та оркестру²⁹.

З початком ХХ ст. у формуванні шкільної мережі повітових міст та містечок Правобережної України зростає роль органів міського самоврядування, державних інституцій (наприклад, управління Південно-Західних залізниць), окремих приватних осіб та громадських організацій тощо. Як правило, видатки на народну освіту у досліджуваних міських поселеннях були незначними. Скажімо, у 1911 р. по містах Волинської губернії вони не перевищували 10 % від усіх бюджетних видатків³⁰. Значно краще було поставлено фінансування народної освіти у цей час у містах Київської губернії. Так, у 1912 р. міська виборна влада повітового міста Сквирі із більш ніж 97 тисяч рублів бюджетних видатків 35 тисяч рублів планувала виділити на утримання міського училища, чоловічої та жіночої гімназій³¹.

Детальніше розглянемо такий напрям популяризації знань та надання необхідної інформації міському населенню через посередництво навчальних закладів, як залучення до читання книг, окрім учнів, й ширше коло осіб.

У більшості навчальних закладів протягом досліджуваного періоду існували шкільні бібліотеки. Як правило, упродовж 30–80-х рр. ХІХ ст. поповнення шкільних бібліотечних фондів організовувалося через спеціальні книжкові магазини, які функціонували при середніх навчальних закладах³². Обслуговували вони й безпосередньо самих учнів, які могли, користуючись їхніми послугами, придбати відповідну навчальну літературу. При цьому найбіднішим учням практикувалася безкоштовна роздача закупленої навчальної літератури³³. Наголосимо, що така форма розповсюдження книжкової продукції була досить ефективною за відсутності у повітових містах та містечках принаймні до 70-х років ХІХ ст. приватних книжкових магазинів.

Бібліотечне обслуговування у навчальних закладах передбачало безкоштовну видачу учням книг для довгострокового користування за умови їх повернення³⁴. В домашніх умовах до їх прочитання й обговорення могли долучитися й інші члени родини. Дозволимо висловити припущення, що таке опосередковане залучення до культурно-інформаційного простору найбільш корисним могло бути для сімей найбідніших мешканців міст, які не могли дозволити собі часто купувати книги. Зауважимо, що в архівних джерелах стосовно досліджуваних проблем зустрічаються повідомлення про те, що з боку шкільної адміністрації траплялися нарікання шкільної адміністрації на бідність і некультурність багатьох батьків, чиї діти навчалися у міських школах³⁵. А оскільки чисельність учнів – вихідців із селян, міщан та загалом бідних верств населення на початку ХХ ст. суттєво зростала, відповідно такий канал поширення книг міг бути продуктивним. Опосередкованим підтвердженням того, що книги зі шкільних бібліотек таки могли читати й дорослі родичі учнів можуть служити дані про випадки, коли книги губилися й не поверталися назад до бібліотеки, і відповідно батьки учнів повинні були компенсувати їхню вартість³⁶. Принагідно зауважимо, що подекуди могли губитися й періодичні видання, якими також укомплектовувалися шкільні бібліотеки³⁷.

Книги зі шкільних бібліотек, а також підручники могли не лише губитися, а й з часом втрачали свій привабливий вигляд і не підлягали використанню. В таких випадках шкільна адміністрація мала право їх продати усім бажаючим на спеціально організованому аукціоні³⁸.

Хоча відповідно до правил про збереження і видачу книг зі шкільних бібліотек вони не повинні були видаватися стороннім особам, на практиці таке правило могло порушуватися. Наприклад, у Рівненській жіночій гімназії 1902 р. 43 особам (переважно ученицям) було видано близько 100 книг для читання під час літніх канікул. У списку вказаних осіб значилося ім'я й дружини гімназійного сторожа, якій дозволено було взяти для читання 5 бібліотечних книг³⁹.

Книга слугувала найкращим подарунком для відзначення найбільш успішних у навчанні учнів, і ще й у такий спосіб торувала дорогу від школи до ширшого кола читачів, а саме, членів родин учнів. Під час урочистостей з нагоди ювілеїв відомих діячів російської культури, чи важливих історичних подій, які широко відзначалися на теренах усієї Російської імперії, у навчальних закладах міст і містечок Правобережної України практикувалася безкоштовна роздача усім присутнім творів класиків російської літератури, їхніх портретів, брошур про згадані події⁴⁰.

Таким чином, можна стверджувати про вагомий роль міських навчальних закладів у формуванні освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок Правобережної України, на якій позначалася спе-

цифіка історичного розвитку цього регіону із домінуванням польських культурних впливів у першій половині XIX ст. та подальшою цілеспрямованою русифікаторською політикою. В умовах модернізації функції освіти участь держави у розбудові мережі освітніх закладів, організації та спрямуванні навчально-виховного процесу, позашкільної діяльності тощо залишалася вирішальною. Водночас зростала роль і громадської ініціативи.

¹Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 15.

²Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (др. пол. XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77–85.

³Очерки русской культуры XIX века. Т. 1. Общественно-культурная среда. – М.: Изд-во Московского университета, 1998. – 384 с.

⁴Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 62.

⁵Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – С. 253.

⁶Шандра В. Мережа освітніх інституцій та модернізація функції освіти на Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст. // Волинські Афіни. 1805–1833: Збірник наукових праць / Кременецький обл. гуманіст.-пед. ін-тут ім. Т. Шевченка; під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 63–75.

⁷Волинські Афіни. 1805–1833: Збірник наукових праць / Кременецький обл. гуманіст.-пед. ін-тут ім. Т. Шевченка; під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – 304 с.

⁸Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи... – С. 266.

⁹Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. Т. 2. Skoly podstawowe i średnie. – Fundacja Jana Pawła II. – Rzym: Redakcja wydawnictw KUI-Lublin, 1991. – S 249–254.

¹⁰Шандра В. Мережа освітніх інституцій та модернізація функції освіти на Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст. ... – С. 69–70.

¹¹Держархів Рівненської області, ф. 394, оп. 1, спр. 11, арк. 6–7.

¹²Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 25. Спр. 150. – Арк. 26.

¹³Держархів Рівненської області. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 11.

¹⁴Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнеров и К., 1912.

¹⁵Держархів Рівненської області. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 229.

¹⁶Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии городских училищ за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнеров и К., 1912. – VII. – С. 5.

¹⁷Уездные училища // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнеров и К., 1912. – VII. – С. 29.

¹⁸Там само. – С. 29–30.

¹⁹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 707, оп. 25, спр. 200, арк. 1–4.

²⁰Высшие начальные училища. Сборник законов, распоряжений, статистических сведений и пр. о городских и высших начальных училищах. Составил А. Меленевский. – С.Пб.: Типография Т-ва “Общественная польза”, 1914. – С. 12.

²¹Держархів Рівненської області. – Ф. 215. – Оп. 2. Спр. 24, Арк. 42.

²²Там само. – Ф. 568. – Оп. 1. – Спр. 4, арк. 141.

²³Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 196. – Спр. 93, Арк. 266.

²⁴Держархів Вінницької області. – Ф. 17. – Оп. 1. Спр. 39. – Арк. 21.

²⁵Держархів Рівненської області. – Ф. 215. – Оп. 2. – Спр. 31. – Арк. 42.

²⁶Держархів Рівненської області. – Ф. 568. – Оп. 1. – Спр. 1, арк. 212.

²⁷Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнеров и К., 1912. – I. – С. 194.

²⁸Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии реальных училищ за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К.: Типография Т-ва И. Н. Кушнеров и К., 1912. – II. – С. 97.

²⁹Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 707, оп. 196, спр. 93, арк. 203.

³⁰Прищеп О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – С. 164.

³¹Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 665. – Спр. 50. – Арк. 289.

³²Держархів Рівненської області. Ф. 394. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 2.

³³Там само. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 2.

³⁴Там само. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 2 зв.

³⁵Там само. – Ф. 215. – Оп. 2. Спр. 33. – Арк. 178.

³⁶Там само. – Спр. 203. – Арк. 114.

³⁷Там само. – Ф. 394. – Оп. 2. Спр. 23. – Арк. 20 зв.

³⁸Там само. – Ф. 570. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 12, 15.

³⁹Там само. – Ф. 568. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 64.

⁴⁰Держархів Вінницької області. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 3; Держархів Рівненської області. – Ф. 568. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 39.